

Heeft *Willem die Madoc maecte wakker* gelegen van de versvormen die hij in de *Reynaert* hanteerde?

Georges De Schutter, KANTL en Universiteit Antwerpen

Samenvatting

Deze bijdrage is een reactie op de poging van Wouter Haverals (2018) om vat te krijgen op de ontwikkeling van metrische patronen in de Middelnederlandse epische versliteratuur. Op basis van een nieuw samengestelde aselechte steekproef van 700 verzen uit *Van den Vos Reynaerde* (op een totaal van 3469) meen ik de volgende tendensen te kunnen onderscheiden:

- ♦ Tussen sterk beklemtoonde lettergrepen komen meestal een of twee minder sterke syllabes; afwijkingen kunnen vaak, maar zeker niet altijd op de syntactische bouw van het vers teruggevoerd worden (van belang is alvast het optreden van een duidelijke cesuur, bv. een zinsgrens, tussen de sterke lettergrepen).
- ♦ Er zijn nauwelijks indicaties dat de dichter een voorkeur had voor voeten die met een sterkere of een zwakkere lettergreep beginnen (voor zover dan een enkele zwakke lettergreep tussen twee sterkere optreedt, zijn die resp. trocheïsch en jambisch in de hedendaagse zin van die termen).
- ♦ Wat wel opvalt is dat verzen die met een zwakke syllabe aanvangen significant vaker een regelmatig patroon vertonen; dat is zo zowel wat de verslengte (bij voorkeur 8 of 9 lettergrepen) als wat de structurele voetopbouw betreft (per vers 4 duidelijk sterke(re) lettergrepen, gecombineerd met 4 of 5 zwakke(re)).

De conclusie kan zijn dat er in *Van den Vos Reynaerde*, en bij uitbreiding wellicht de hele Middelnederlandse epische literatuur een natuurlijke tendens was naar gebruik van de jambische viervoeter, een tendens die op het einde van de dertiende eeuw een eerste keer gecumuleerd is in een regelmatig opgebouwd versepos: het *Leven van Sente Lutgard*.

Abstract

This article is a reaction to Wouter Haverals' (2018) attempt to gain a closer insight into the development of metrical patterns in Middle Dutch epic verse literature. On the basis of a new aselect corpus of 700 verses (from a total of 3469 in *Van den Vos Reynaerde*) the following tendencies seem to appear:

- ♦ Two strongly accentuated syllables are mostly separated by one or two weak(er) entities; at least a fairly large number of the exceptions to this tendency may well be explained on the basis of the syntactic composition of the verse (a caesure of some kind between the strong syllables appears to be a prominent factor).
- ♦ There are no clear indications that the author preferred metrical entities beginning with either a strong(er) or a weak(er) syllable (as far as these metrical structures contain no more than one weak(er) syllable, these are either trochaic or iambic).
- ♦ Strikingly, more verses starting with a weak(er) syllable have a regular pattern than those starting with a strong(er) one; this is the case both with regard to verse length (preferably 8 or 9 syllables) and to the structural composition of the metrical entity (4 clearly strong(er) syllables, combined with 4 or 5 weak(er) ones).

We may conclude that Middle Dutch had a natural tendency towards the application of iambic tetrametres, a tendency that ended up, towards the end of the thirteenth century, in a metrically regular verse *vita*, written in all but flawless iambic tetrametres: the Middle Dutch version of the *Life of Saint Lutgardis*.

e-mail
gdeschutter@
kantl.be

1. TER INLEIDING

De lijst van wetenswaardige dingen die ons i.v.m.de dichter van *Van den Vos Reynaerde* niet bekend zijn is lang; we weten om te beginnen al niet met zekerheid of dat één persoon was (Willem) of dat er nog een of zelfs meer andere bij betrokken waren (o.a. Arnoud?); voor het gemak doen we verder even alsof alleen de eerste met de *Reinaard*-stof aan de slag is gegaan. Maar ook dan: we hebben maar een vaag vermoeden van wat voor iemand die Willem was en wanneer hij precies geleefd heeft; waarom hij aan het verhaal van *Reynaerts* avonturen begonnen is, is ook al niet duidelijk; wat hij daar in de proloog over zegt is niet meer dan mist spuiten, naar de conventies van de tijd. Uit die proloog leren wij ten hoogste dat de dichter ook niet goed wist wat hij met zijn werk zou kunnen bereiken; de tekst zelf bevat natuurlijk wel wat indicaties, maar de heel verschillende interpretaties van het dierenepos die in de loop van de tijden voorgesteld zijn, zijn niet direct bemoedigend voor wie vastigheid op het oog heeft.

In dat lijstje van onzekerheden hoort ook de vraag wat zijn poëtica was, welke verstechnieken hij heeft toegepast, en of die dan aangeleerd waren of helemaal vanzelf, uit het hart dus, kwamen. Maar misschien is dat een vraag waar we na meer dan zeven eeuwen nog het makkelijkste een redelijk gefundeerd antwoord op kunnen vinden. Het resultaat van Willem z'n werkzaamheden ligt nu eenmaal voor ons, en zelfs al kunnen wij er niet aan twijfelen dat de bewaard gebleven teksten in heel veel opzichten corrupt zijn, het is wel heel zeker dat ze op hetzelfde origineel terug gaan. Dat origineel blijft zich in alle bewaarde manuscripten manifesteren, maar voor een studie van de poëtica zijn de talloze varianten een constante bron van onzekerheid. Deze problematiek zal ik in wat volgt niet ter discussie stellen, maar voor een definitieve beschrijving van regelmaat en patroonvorming dient er systematisch rekening mee gehouden te worden.¹

2. EEN PROEFONDERZOEK NAAR VERSVORMEN IN *VAN DEN VOS REYNAERDE*

Wij kunnen dus ten minste proberen om zicht te krijgen op regelmatigheden in Willems versbouw. In tweede instantie kan dan ook de vraag op tafel komen in hoeverre die regelmatigheden ook terug te vinden zijn in de contemporaine epische versliteratuur van de dertiende eeuw. Aan die twee vragen is recent een meer dan lezenswaardige bijdrage gewijd door Wouter Haverals (2018). De auteur geeft daarin een kort maar uitermate interessant overzicht van wat in de negentiende-eeuwse *Reynaert*-literatuur over de problematiek van versritme en -metrum voorgesteld is. Behalve voorstellen die van een essentieel niet-metrische zinsritmiek uitgaan, worden zowel jambische als trocheïsche patronen als poëtische principes van de *Reynaert*-versbouw naar voren geschoven. De voornaamste conclusie uit dit onderdeel van de studie (Haverals, 2018, pp. 28-34) mag wel zijn, dat zelfs een oplettende lectuur van de tekst niet tot een eenduidig beeld kan leiden. De studie illustreert ook hoe zowel literatuurkritische als ideologische vooroordelen de interpretatie hebben kunnen kleuren. De voornaamste conclusie van de auteur is dan ook dat we het over een heel andere boeg moeten gooien. Daartoe is een onbevooroor-

¹ Zo dadelijk zal blijken dat deze tekst een reactie is op een bijdrage waarin een voorlopig verslag wordt gedaan van een omvattend promotieproject. Ik wens mij dit project op geen enkele manier toe te eigenen, maar probeer wel een bijdrage te leveren aan de methodologische onderbouw ervan. De problematiek van de complexe tekstoverlevering blijft in deze proeve volledig buiten beeld.

deeld oog noodzakelijk, en de bereidheid om de teksten zelf aan het woord te laten.

Zelf stelt Haverals een onderzoeksproject voor waarin de voorkeur voor jambisch respectievelijk trocheïsch metrum in de *Reynaert* en andere verhalende dichtwerken uit de dertiende eeuw onderzocht kan worden; daarbij ook de *Sinte-Lutgard-vite*, waarvan al bekend is dat het een vrij strenge jambische viervoeter als versvorm hanteert.² Als eerste stap in zijn project geeft Haverals een overzicht van het metrum in de verzen die uitsluitend uit tweelettergrepige woorden bestaan. Op basis daarvan concludeert hij dat *Van den Vos Reynaerde*, als daarin al een voor ons interpreteerbaar metrum verschijnt, bij voorkeur voor de trocheïsche versvoet kiest (Haverals, 2018, p. 46), en dat het daarmee trouwens ook in het spoor blijft van andere vroeg-Middelnederlandse epische gedichten. De conclusie is gebaseerd op een analyse van cijfermateriaal dat op het eerste gezicht betrouwbaar oogt. Toch is tegen de keuze voor het corpus dat als basis voor het onderzoek dient een en ander aan te voeren. Het is alvast het tegendeel van een aselechte materiaalverzameling; daarover dadelijk meer.

Een eerste objectie: het aantal verzen in de selectie is erg beperkt: met 108 verzen op een totaal van 3469 is het materiaal mager te noemen: het omvat niet meer dan 3.11% van de volledige tekst. In se is bij dit type onderzoek een reductie van het te onderzoeken materiaal best te verantwoorden, zolang het corpusbestand zelf ruim genoeg blijft. Maar met 108 items hebben we in statistische zin natuurlijk niet veel speelruimte.

Daar komt dan nog een veel belangrijker aspect bij: het criterium dat gebruikt wordt voor het afbakenen van de selectie (uitsluitend verzen die volledig uit tweelettergrepige woorden bestaan) levert een onderzoekscorpus op waarvan niet afgetoetst is of dat t.o.v. de tekst in z'n geheel neutraal is; en dus valt te betwijfelen of resultaten op basis van dit bestand naar de hele tekst uitgebreid kunnen worden. Om het even extreem te stellen: mocht blijken dat tweelettergrepige woorden uitsluitend beginklemtoon hebben, dan ligt a priori vast dat het trocheïsche metrum ook als enige uit de strijd zal komen. Dat klopt natuurlijk niet: er zijn ook tweelettergrepige woorden met eindklemtoon, denken we maar aan disyllabische leenwoorden, die in grote meerderheid absolute eindklemtoon hebben. Maar dan nog: mocht – al dan niet toevallig – het

² We kunnen hier verwijzen naar de goed uitgewerkte studie van Zonneveld (1993), cf. verder ook Van Oostrom (2006, p. 394); de laatste heeft het i.v.m. het *Leven van Sint Lutgard* over 'een dwingende cadans die neigt naar jambische viervoeters'.

aantal woorden met beginklemtoon veel groter zijn dan het aantal met eindklemtoon,³ dan kan ook weer a priori verwacht worden dat regelmaat méér te vinden zal zijn in verzen die met een sterk betoond woorddeel beginnen dan in die waar het eerste woorddeel zwak betoond is. Of nog anders gesteld: alleen consequent trocheïsche verzen hebben dan een serieuze kans om uit de analyse naar voren te komen. Verzen die met een onbetoonde lettergreep beginnen, hebben veel meer kans om in de loop van de uitwerking van het vers te ontsproten. Dat alles wordt gereflecteerd in de resultaten van Haverals' telwerk: tegenover 54 zuiver-trocheïsche verzen staan maar 7 zuiver-jambische (Haverals, 2018, p. 42).⁴ Informatie over de aanhef van de overblijvende 'niet-metrische' ('onregelmatige') verzen wordt niet gegeven.

Maar er is nog een andere principiële vraag: vormen juist meerlettergrepige woorden wel een geschikte vaste basis voor een onderzoek waarbij woordklemtoon het sturende principe is? Voor afleidingen heb ik die vraag al (negatief) beantwoord (cf. noot 3). Maar ook voor samenstellingen rijzen er problemen. Zelfs voor substantivische composita, nochtans de meest stabiele categorie (in principe met hoofdklemtoon op het eerste lid) kunnen wij niet helemaal zeker zijn. In de hedendaagse taal zijn er nogal wat nominale composita die in het woordenboek terecht gespecificeerd worden als 'met wisselend accent' (bv. *karnemelk*), en verder is er ook nogal wat dialectische variatie (bv. *stadhuis*, dat in veel Oost- en West-Vlaamse dialecten beginklemtoon heeft, in tegenstelling tot wat we in zowat alle andere dialecten van Nederland en Noord-België vinden). Zelfs als vast staat dat er fundamenteel niet zoveel veranderd is in de loop van de tijden (cf. Zonneveld, 1993), dan is daarmee nog niet gezegd dat we voor elk woord apart kunnen bepalen hoe dat betoond werd. Dat geldt trouwens ook voor meerlettergrepige monomorfematische woordvormen. Haverals is zich terdege van het probleem bewust, en houdt er tot op zekere hoogte ook rekening mee. Zo sluit hij verzen met tweelettergrepige eigennamen (*Reynaert*, *Tibeert*, enz.) voor zijn onderzoek uit, omdat het erop lijkt dat die in het Middelnederlands wat klemtoon betreft nogal volatiel waren: ze konden meestal wel met 'Germaanse' beginklemtoon gereali-

³ Het aantal disyllabische woorden met eindklemtoon is inderdaad structureel veel kleiner dan die met beginklemtoon: die laatste zijn voor een heel groot deel het gevolg van flexie of afleiding d.m.v. suffixen (die in overgrote meerderheid onbetoonde zijn). Afleiding d.m.v. (ook weer onbetoonde) prefixen is in het Nederlands veel beperkter dan die d.m.v. suffixen (uitgangen); wat de flexie betreft is er zelfs maar één enkel onbetwistbaar geval van prefigering: de formatie van het voltooid deelwoord met *ge-*. Ook voor woordafleiding zijn voor prefigering de mogelijkheden beperkt, cf. een omstandige beschrijving in De Haas & Trommelen (1993).

⁴ Haverals (2018, p. 43) vermeldt zelf dat zijn aanpak vanwege 'het typisch Germaanse, woordinitiele klemtoonpatroon' een 'oneerlijk voordeel voor het trocheïsche ritme' meebrengt.

seerd worden, maar er zijn heel wat aanwijzingen dat ze ook met behoud van het Romaanse patroon, met eindklemtoon dus, voorkwamen. Dat maakt uitspraken over verzen met zo'n eigenaam erin a priori verdacht, en Haverals sluit zulke verzen dan ook als informatiebron uit (2018, p. 40). Meer over dit probleem in § 3.2.

Ik vat dit stuk van mijn kritiek op het werk van Haverals samen: het selectie-criterium dat hij hanteert is zo streng dat ten slotte een onderzoekscorpus overblijft dat zich nog nauwelijks tot statistische interpretatie leent. En vooral: het is erg onzeker of het bestand dat uit toepassing van het criterium voortkomt, representatief is voor het dichtwerk in z'n geheel.

In het volgende punt 3 licht ik toe hoe het corpus dat ikzelf wil gaan gebruiken, is samengesteld (§ 3.1),⁵ en hoe ik te werk ben gegaan om het corpusmateriaal te interpreteren. Het is immers zo dat een volledig aselechte procedure ervoor zorgt dat álle woord- en morfeemcombinaties een kans krijgen. Nadeel is dan natuurlijk dat een eenheidscodering, die nodig is om de weg in de materie te vinden, behoorlijk wat interpretatief werk vereist, en dat elke interpretatieve ingreep gecontesteerd kan worden. § 3.2 brengt een overzicht van de principes die ik bij de codering van het materiaal gehanteerd heb.⁶

3. SELECTIE EN CODERING VAN HET CORPUS

3.1. OBJECTIEVE SELECTIE VAN 700 VERZEN: TWEE DEELCORPORA

Om het hele dichtwerk maximaal aan bod te laten komen in het relatief kleine corpus dat ik voor dit preliminair onderzoek op het oog had, heb ik twee selectiecriteria gehanteerd, waarbij linguïstische aspecten geen enkele sturende rol spelen:

1. Zeven verzamelingen van aaneensluitende fragmenten van 50 verzen: verzen 41 tot 90 van elk vijfhonderdtal,⁷ dus 0041-90, 0541-90, 1041-90, 1541-90, 2041-90, 2541-90, 3041-90.

⁵ Ik geef in § 3.1 een overzicht van de selectiecriteria van het proefcorpus waarmee ik aan de slag ben gegaan. Die criteria betreffen uitsluitend de positie van de verzen in het dichtwerk. Er is naar gestreefd om een voldoende uitgebreid en bovendien een representatief deel van de hele tekst te verzamelen.

⁶ De toepassing van die principes wordt ook nog eens geïllustreerd in de appendix bij deze bijdrage.

⁷ De afbakening van de fragmenten mag wat eigenaardig lijken; het was mij erom te doen de eerste 40 verzen van het eerste vijfhonderdtal te vermijden: die vormen de proloog die in alle opzichten buiten het verhaal zelf staat, en meer dan waarschijnlijk ook later dan al de rest geschreven is.

2. Telkens de verzen 91 tot 100 van elk honderdtal, dus: 0091-0100, 0191-0200, enz. tot 3391-3400; van de 72 verzen die dan nog volgen heb ik voor 3454-3463 gekozen.⁸

Op die manier krijgen we een verzameling van 700 verzen; dat is dus net een ietsje meer dan een vijfde van de hele omvang. Dat aantal is zeker geschikt voor eenvoudige statistische bewerkingen die een indicatie kunnen geven van de significantie van formele verschillen, als die in het materiaal opduiken. Het spreekt voor zich dat studie van het hele materiaal grotere zekerheid zal opleveren, maar een proefonderzoek kan alvast indicatief zijn voor de vraag of zo'n omvattend onderzoek zinvol is, en vooral ook: welke tekortkomingen in het voorlopige onderzoek uiteindelijk vermeden zullen moeten worden in een definitieve studie.⁹

3.2. DE SYLLABESTRUCTUREN VAN *VAN DEN VOS REYNAERDE*: 'ZWAK' TEGENOVER 'STERK'

Metrische patronen zijn gebaseerd op verschillen tussen opeenvolgende lettergrepen. In de Germaanse talen betreffen die verschillen de sterkte van de articulatie. De meeste typen metrische voeten hebben naast een 'sterke' (of beter 'sterkere') syllabe een of meerdere 'zwakke' (of 'zwakkere'). Als in de rest van het verhaal de termen 'sterk' en 'zwak' gehanteerd worden, dan gebeurt dat altijd met oog voor de relativiteit van de opponerende termen.

Ik ben ervan uitgegaan dat tussen klemtoonpatronen in het Middelnederlands en de hedendaagse taal geen fundamentele verschillen bestaan, het standpunt dus verdedigd in Zonneveld (1993). Ik neem m.a.w. aan dat de belangrijke omwentelingen die tussen het Oudgermaans (met zijn nogal rigoureuze beginwoordklemtoon) en het hedendaagse Nederlands (met klemtoon op de laatste, voor- of voorvoorlaatste syllabe, althans in monomorfematische woorden) al voor het jaar 1200 (het jaar p.q. voor de *Reynaert*) te situeren valt.

⁸ Het zou 'logisch' lijken om de allerlaatste 10 verzen te nemen, maar dat zijn, op één na, de verzen met het beroemde acrostychon 'by Willeme'; m.a.w. de vrije uiting wordt hier door een heel ander poëticaal principe ingeperkt.

⁹ Zoals al gezegd in noot 1: de bijdrage die aanleiding is geweest voor deze studie maakt integraal deel uit van een promotieproject. Voor mezelf heb ik, zolang dat niet afgesloten is, elke voortgang op dit onderzoekspad dan ook uitgesloten.

Het spreekt voor zich dat sommige syllabes inherent zwak zijn, andere inherent sterk. Dat zijn dan, zowel in het hedendaagse Nederlands als – meer dan waarschijnlijk – in zijn Middeleeuwse voorganger resp.:

- ♦ alle lettergrepen die reductie van hun vocaal tot sjwa ondergaan hebben (inherent zwak);
- ♦ de kernsyllabes van alle monomorfemische ‘referentiële’ woorden (‘inhoudswoorden’): substantieven, adjectieven (ook in adverbiaal gebruik) en de meeste werkwoorden¹⁰ (allemaal met inherent sterke lexicale inhoud).

Voor beide groepen is de codering die ik gebruikt heb rechttoe-rechtaan: ze krijgen resp. het symbool <Z> en – tenzij ze als deel van een samenstelling fungeren – <S>. Bij samenstellingen met twee monosyllabische items (bv. *staerblent*) blijft een van de leden <S>, het andere ondergaat klemtoonverzwakking, en krijgt dus de kwalificatie <Z>.¹¹

Daarbuiten zijn er de zgn. ‘kleine’ woorden of ‘functiewoorden’; bedoeld worden daarmee alle pronomina (zelfstandige en bijvoeglijke, die laatste met inbegrip van de lidwoorden)¹², voegwoorden (zowel onder- als nevenschikende), modale, pragmatische en verwijzende adverbia en partikels (resp. bv. *nochtan(ne)*, *niet* en *daer / dan(ne)*), en verder werkwoorden die hun betekenis pas in combinatie met andere woorden krijgen, bv. hulp- en koppelwerkwoorden, *hebben* e.d. in combinatie met een direct object, enz. Zulke woorden voegen geen referenties toe (eventueel kunnen bepaalde ervan wel naar al geïntroduceerde begrippen verwijzen). Ze bevatten ook ten minste één volle (dus beklemtoonbare) vocaal, maar ik neem aan dat ze van zichzelf geen inherent sterke klemtoon dragen; de kwalificatie van lettergrepen met volle vocaal als <Z> of <S> vocaal hangt grotendeels af van hun positie t.o.v. fonologisch gemotiveerde <Z>- of <S>-lettergrepen.¹³

¹⁰ ‘De meeste’ slaat op alle werkwoorden behalve als ze als ‘functiewoorden’ gebruikt worden; met name koppelwerkwoorden en hulpwerkwoorden van tijd, modaliteit, aspect, passiviteit vallen erbuiten, cf. verder.

¹¹ Bestaat het eerste lid uit twee lettergrepen, waarvan de tweede inherent zwak is, dan behouden beide leden de kwalificatie <S>. Een woord als *molenman* krijgt dus <SZS>.

¹² Lidwoorden (zowel bepaalde als onbepaalde) hadden nog niet ‘standaard’ verdoffing ondergaan. Datzelfde mag ook verondersteld worden van samentrekkingen van het voorzetsel *te* + lidwoord (*ten*, *tes*, *teenen*, enz.).

¹³ De spreker kan ook een extra klemtoon toekennen (bv. als contrastaccentuering, zoals in *niet hij, maar ik was daarbij betrokken*); van die mogelijkheid wordt in de voorgestelde codering geabstraheerd.

Ik vat de relevante punten samen:

- ♦ Meerlettergrepige monomorfematische woorden uit de Oudgermaanse erfwoordenschat hebben in principe hoofdklemtoon op de eerste lettergreep (bv. *amba/ocht, orlof, oorlog*), meerlettergrepige leenwoorden van Romaanse oorsprong hebben een vorm van eindbeklemtoning (op de laatste of voorlaatste lettergreep, bv. *crayeer, morseel, mirakel, provisie*). Een moeilijkheid vormen de eigennamen zoals *Reynaert, Tibeert, Isengryn*. Het is denkbaar dat daarbij zowel het oude Germaanse als het nieuwe (Romaanse?) klemtoonpatroon zijn stempel gedrukt heeft (resp. begin- en relatieve eindklemtoon). Ik ben er, in het spoor van Zonneveld, van uitgegaan dat de klemtoonverhoudingen bij meerlettergrepige eigennamen variabel waren; in mijn codering resulteert dat voor de twee lettergrepen in de optie <SZ> als er een inherent of positioneel zwakke syllabe voorafgaat, terwijl voor <ZS> geopteerd wordt na een zware lettergreep (resp. bv. *(mi) hevet Reynaert* tegenover *(ende) vos Reynaert*). Van dit principe ben ik systematisch afgeweken als de naam in de datievorm (met additionele sjwa-uitgang) verschijnt. Die uitgang maakt automatisch de tweede (of laatste) lettergreep van de naam zwaarder; *van Reynaerde* wordt dan ook consequent met eindklemtoon (op de voorlaatste syllabe) gecodeerd.
- ♦ Drie- en meerlettergrepige woorden met absolute eind- of beginklemtoon hebben meer dan waarschijnlijk net als in het hedendaagse Nederlands een secundaire klemtoon op de lettergreep die twee plaatsen van de hoofdklemtoon verwijderd is. Ook die krijgt code <S>; *Isengryn(e)* krijgt dus altijd dezelfde codering: <SZS(Z)>.
- ♦ Samengestelde zelfstandige naamwoorden met twee monosyllabische componenten hebben <S>-klemtoon op de eerste component, <Z> op de tweede. Bij samengestelde werkwoorden zal de verdeling gebeurd zijn zoals in het hedendaagse Nederlands: beginklemtoon bij scheidbaar samengestelde werkwoorden, eindklemtoon bij onscheidbaar samengestelde.¹⁴ Voor alle andere composita neem ik aan dat er geen vaste verdeling van <Z / S> was, maar dat die verdeling door aanpassing aan de metrische omgeving gebeurde. Zo zal *nochtanne* de verdeling <Z>-<S>-<Z> gehad hebben (uitgaande van de inherente <Z>-status van de

¹⁴ Van Loey (1976) bevat in dit verband natuurlijk wel een ernstige waarschuwing: de verdeling van scheidbaar en onscheidbaar samengestelde verbale composita blijkt in het Middelnederlands niet helemaal volgens de nu geldende regels en conventies te verlopen. Gegeven het erg bescheiden aandeel van verbale composita in de *Reynaert* lijkt dit geen groot bezwaar in te houden: ik heb dus ook hier de patronen van het hedendaagse Nederlands als basis genomen.

eindsjwa), terwijl *nochtan* wisselende klemtoon kan hebben. Ik neem aan dat de eerste syllabe als <S> gezien wordt als het woord niet op zo'n syllabe volgt (verder ook aan het begin van het vers), als <Z> als er een lettergreep voorafgaat die <S> is. De tweede syllabe krijgt de omgekeerde kwalificatie.

- ♦ Iets vergelijkbaars gebeurt als verschillende 'kleine' woordjes ('functie-woorden') bij elkaar komen. Bevat zo'n complex een sjwa, dan ken ik <S>-status toe aan de daaraan voorafgaande en/of volgende syllabe; als criterium neem ik de stelregel dat bij voorkeur de meest regelmatige afwisseling van <Z> en <S> gerealiseerd wordt.¹⁵

4. EEN VOORLOPIGE BESCHRIJVING VAN REGELMAAT IN DE GEBRUIKTE VERSVORMEN

In wat volgt geef ik cijfermateriaal i.v.m. een paar fundamentele eigenschappen van de items in mijn staal van 700 verzen. De bedoeling is om het kader scherp te stellen waarbinnen verder, in § 4.1 – § 4.2 – § 4.3, een beschrijving voorgesteld zal worden. Bij het bepalen van wat belangrijk is heb ik me laten leiden door de vraagstelling in de bijdrage van Haverals (2018). Die is er in de eerste plaats op gericht om patronen te detecteren die een begin van antwoord zouden kunnen geven op de vraag of in de *Reynaert* het jambische dan wel het trocheïsche metrum (mede) bepalend is voor de formele versstructuren. In de hierna volgende uiteenzetting zal blijken dat die benadering weliswaar te eng is, maar toch wel een ernstige bijdrage tot onze kennis van formele kenmerken van *Van den Vos Reynaerde*, en bij uitbreiding wellicht van de Middelnederlandse epische literatuur in het algemeen kan opleveren.¹⁶

Als wij voor ogen houden dat het eerste (en vooralsnog enig bekende) echt metrische dichtwerk uit de Middelnederlandse literatuur, het *Leven van Sinte-Lutgard*, in jambische viervoeters geschreven is,¹⁷ is het duidelijk dat

¹⁵ Tegen deze procedure kunnen uiteraard bezwaren geformuleerd worden, net als tegen elke alternatieve procedure. De werkwijze is m.i. verantwoord vanuit het perspectief van deze verkennde studie: die is er immers op gericht om potentiële regelmaat te detecteren.

¹⁶ Belangrijk is zeker dat Haverals ervan uitgaat dat de *Reynaert* een centrale rol gespeeld kan hebben bij het ontstaan van 'vaste' verstypen.

¹⁷ Frits van Oostrom (2006, p. 394) houdt het erbij dat de cadans van het leven van Sinte-Lutgard 'neigt naar jambische viervoeters'. Hij brengt die neiging tot regelmaat wel expliciet in verband met de veronderstelling dat de tekst bestemd was voor mondelinge voordracht. Dat is een belangrijk gegeven, dat ook voor interpretatie van de *Reynaert* van belang kan zijn.

ten minste de volgende aspecten een eerste verkennende studieronde verdienen:

- ♦ Het potentieel voor hetzij een consequent jambisch, hetzij een consequent trocheïsch patroon: het eerste is uitgesloten als het vers met een sterke lettergreep opent, het tweede als dat met een zwakke lettergreep gebeurt. Potentieel jambische verzen zal ik in het vervolg aanduiden als **j-verzen**, potentieel trocheïsche als **t-verzen**.
- ♦ Het aantal lettergrepen per vers (dat zouden er 8 of, bij toevoeging van een zwakke syllabe aan het einde, 9 moeten zijn: resp. ZSZSZSZS(Z) bij viervoetige j-verzen en SZSZSZSZ(Z) bij viervoetige t-verzen).
- ♦ Het aantal sterke lettergrepen: bij beide ‘regelmatige’ typen zijn dat er 4.¹⁸

Ik neem nu het theoretische standpunt in, dat zowel het totale aantal lettergrepen als het aantal sterke lettergrepen een gegeven is dat onafhankelijk is van de eventuele metrische structurering: het is met andere woorden heel goed mogelijk dat in een vroeg stadium van de ontwikkeling van verstechnieken die aantallen als zodanig richtinggevend zijn geweest,¹⁹ zonder dat daarbij van enige metrische regelmaat sprake was. Wat het totale aantal lettergrepen betreft, kunnen wij daarbij overwegen dat de lengte van het vers bepaald werd door zijn semantische ‘lading’: idealiter zal elk vers ongeveer dezelfde interpretatieve complexiteit gehad hebben, en die complexiteit wordt dan zowel door lexicaal items (referentiële eenheden die zaken en handelingen / toestanden in de werkelijkheid benoemen) als door pragmatische, en semantisch-grammaticale structuren bepaald. Veruit de meeste van die laatste componenten worden in de Germaanse talen uitgedrukt hetzij door morfemen als constituerende delen van woorden (uitgangen / suffixen), hetzij door aparte woorden (de ‘kleine woordjes’ of ‘functiewoorden’), die telkens een of meer lettergrepen in de zins- en versstructuur brengen. Als we dus aannemen dat het vers interpretatief een relatief constant gegeven dient te zijn, heeft dat nood-

¹⁸ Daarmee is er een opmerkelijke parallel met de verdeling van sterk beklemtoonde syllabes in het Oudgermaanse epische vers; ook de gelijke verdeling over het hele vers (in het Oudgermaans met twee heffingen in elke versheft) loopt parallel. Waarmee ik geen standpunt inneem t.o.v. de vraag of het Middelnederlandse vers in epische poëzie formeel direct of zelfs maar indirect op het Oudgermaanse vers terug gaat: het is heel goed mogelijk dat de parallellen op dezelfde tendens terug te voeren zijn om verzen als zodanig makkelijk interpreteerbaar te houden, cf. verder in § 4.3.

¹⁹ ‘Richtinggevend’ wil niet per se zeggen dat de auteur zich er ook van bewust is geweest, laat staan dat hij naar de realisatie ervan gestreefd zou hebben.

zakelijk gevolgen voor de verslengte, en indirect dus ook voor het aantal syllabes: dat aantal kan / mag niet te groot worden, maar voor een evenwichtige tekststructuur zijn de individuele verzen ook bij voorkeur niet te kort. Op een vergelijkbare manier is ook de beperking van het aantal sterke lettergrepen te verantwoorden: dat zijn de kernen van lexicale elementen,²⁰ die dus zelf weer flexie- en afleidingsmorfemen (zwakke lettergrepen) kunnen genereren, en op die manier de complexiteit van het vers bepalen.

Een eerste heel globaal overzicht van de eigenschappen van de verzen in mijn selectie:

- ♦ Er zijn 304 j- en 396 t-verzen. De overgrote meerderheid van beide verzamelingen heeft tussen sterke syllabes telkens een of twee zwakke lettergrepen; dat is dus wat we het ‘regelmatige’ patroon kunnen noemen. Respectievelijk 33 (10.9%) en 61 (15.4%) hebben ten minste één keer een directe opeenvolging van twee sterke lettergrepen; het verschil tussen j- en t-verzen is daarmee redelijk groot, maar de X^2 -test levert voor dit staal geen dwingende indicatie dat het verschil significant is ($X^2 = 2.96$, $p > .05$). Het verschil is wel groot genoeg om uitbreiding van de waarnemingen te verantwoorden, vooral omdat uit de rest van mijn verhaal zal blijken dat j-verzen (ook) voor een aantal andere parameters een ‘regelmatiger’ patroon vertonen dan t-verzen.
- ♦ Van de 304 j-verzen hebben er 222 vier sterke lettergrepen, van de 396 t-verzen zijn dat er 249. Ook dit verschil is redelijk groot (resp. 73.0% en 62.9% van het totale aantal), en statistisch is het ook behoorlijk significant ($X^2 = 8.82 - p < .001$). Ook wat dit punt betreft sporen j-verzen dus meer met de praktijk in *Het leven van Sinte Lutgard* dan t-verzen.
- ♦ Ten slotte is er het aantal lettergrepen per vers; in de regelmatige jambische viervoeter zijn dat er 8, eventueel (door uitbreiding van de laatste sterke lettergreep met een sjwa-uitgang) 9. Ik ga ervan uit dat dat een reflex is van de poëtische usus om de verslengte behapbaar te houden: genoeg informatieve eenheden, maar ook niet teveel, cf. boven. In mijn *Reynaert*-corpus telt een meerderheid van de verzen inderdaad 8 of 9 lettergrepen: 424 (60.6%) van de 700. Ook wat dit aspect betreft scoren j-

²⁰ Lexicale items (woorden) zijn hetzij referentieel (cf. boven), hetzij functioneel. Referentiële woorden bevatten altijd ten minste één sterke syllabe (bij lange woorden zoals bv. *sacristie* zijn dat er twee: de laatste, met hoofdklemtoon, en de eerste, met bijklemtoon). Functiewoorden kunnen een sterke syllabe krijgen; maar kunnen ook zwak gerealiseerd worden; dat wordt door de specifieke fonetische omgeving bepaald.

verzen weer ‘beter’ (= regelmatig(er) (?) dan t-verzen: resp. 213 (70.1%) van de 304 verzen en 211 (53.3%) van de 396; het verschil is weer overduidelijk significant ($X^2 = 20.47 - p < .001$). Verzen die met een zwakke syllabe beginnen zijn dus ook voor deze parameter meer in lijn met de (jambische) viervoeter.

Een voorlopige conclusie lijkt dus wel te kunnen zijn dat j-verzen beter dan hun t-tegenhangers als (primitieve?) voorlopers van het regelmatige viervoetige vers kunnen gelden. Een en ander behoeft natuurlijk verdere exploratie. Een partiële poging daartoe onderneem ik in de volgende paragrafen. Daar wordt verdere evidentie aangedragen dat j-verzen inderdaad ‘regelmatiger’ zijn dan hun tegenhangers (§ 4.1 en § 4.2). § 4.3 brengt een heel voorlopige synthese van de gevonden tendensen. Volledig buiten deze problematiek (de ontwikkeling van regelmatige versvoeten) blijft natuurlijk de vraag of en eventueel hoe volledig afwijkende opeenvolgingen van lettergrepen te verklaren zijn; met name de directe opeenvolging van sterke syllabes is daarbij een onverwacht gegeven; aan dit probleem wijd ik in § 4.4 nog wat aandacht.

4.1. HET AANTAL STERKE LETTERGREPEN PER VERS.

In de inleiding tot deze § 4 heb ik al aangegeven dat het aantal verzen met vier articulatorisch sterke lettergrepen iets meer dan twee derde van het totaal uitmaakt, en dat dat aandeel bij de j-verzen significant hoger is dan bij de t-verzen. En dus rijst ook de vraag hoe dat dan wel te verklaren is. Om een begin van antwoord te vinden hebben we meer informatie nodig over ten minste één andere kwestie: hoeveel sterke syllabes zijn er dan wel in het derde deel dat niet door precies vier sterke lettergrepen gedragen wordt?

Tabel 1 geeft een overzicht van de frequentie van diverse aantallen sterke lettergrepen per vers. Behalve het algemene totaal van drie frequentiecategorieën (in de laatste kolom) geeft die ook de verdeling volgens j- en t-verzen (resp. tweede en derde kolom).

Tabel 1: Het aantal verzen met 3-4-5-6 <S> lettergrepen, verdeeld over verzen die met <Z> en met <S> syllabe beginnen (resp. j- en t-verzen).

	<Z> vooraan (j-verzen)	<S> vooraan (t-verzen)	totaal
2 <S> syll.	2 (0.7%)	1 (0.0%)	3 (0.4%)
3 <S> syll.	69 (22.8%)	23 (5.8%)	92 (13.2%)
4 <S> syll.	221 (72.7%)	248 (62.9%)	469 (67.0%)
5 <S> syll.	12 (3.9%)	112 (28.3%)	124 (17.7%)
6 <S> syll	0 (0.0%)	12 (3.0%)	12 (1.7%)
Totaal	304 (100%)	396 (100%)	700 (100%)

De tabel illustreert overduidelijk dat er drie typen zijn: behalve de ‘mainstream’-gevallen met vier <S>-lettergrepen zijn er twee ongeveer even sterk bezette groepen: die met minder <S>-lettergrepen (3 of heel uitzonderlijk zelfs maar 2), en die met meer (5 of ook weer uitzonderlijk 6). Maar wat vooral opvalt is de sterke correlatie van die verdeling met de primaire oppositie tussen j- en t-verzen. Afwijkingen van het mainstream-patroon gaan bij de j-verzen in overweldigende mate naar een kleiner aantal sterke lettergrepen (en dus wellicht ook eenvoudiger te interpreteren verzen): 71 tegenover maar 12 met meer dan 4 sterke lettergrepen); bij t-verzen is de tendens omgekeerd: tegenover 24 verzen met een kleiner aantal sterke lettergrepen staan er 124 met een groter aantal.²¹

Blijven we de hypothese volgen dat 4 sterke syllabes (of die nu van nature sterk zijn, of door hun positie t.o.v. andere, zwakkere lettergrepen) normaal voor een goed te interpreteren en evenwichtig vers zorgen, dan blijkt dat dus in de praktijk bij t-verzen net iets minder goed te lukken dan bij hun j-tegenhangers. Een verklaring is mogelijk te zoeken in een aspect dat tot op zekere hoogte met de syntactisch-pragmatische notie topic te vergelijken is (op zinsniveau): een sterk element als begin van een zin zet meteen een gegeven in de kijker (de topic-constituent). De rest van de zin / van het vers wordt daaraan gelinkt. Op formeel-technisch niveau kunnen we iets vergelijkbaars veronderstellen in het vers: t-verzen zetten meteen de toon met een sterke lettergreep.²² J-verzen missen dit soort ‘Auftakt’, en kondigen met hun begin hooguit aan dat de lezer / hoorder belangrijke informatie mag verwachten.

²¹ De verhoudingen zijn resp. 86.7-13.3% en 16.2-83.8%, bijna exact elkaars converse dus. Het verschil is in de hoogste mate significant.

²² In zekere zin is dit ook wat in het Oudgermaanse vers gebeurde: verzen begonnen met een heffing, en de beginklank daarvan verscheen verderop in twee versheften nog eens telkens in ‘heffingen’ die allitereerden met de aanhef.

Dat is dus te vergelijken met wat gebeurt in presentatieve zinnen van het type ‘*er zijn / komen ook in de winter heel veel toeristen in / naar de stad*’: de aandacht wordt meteen naar de vervolestructuur van de zin geleid.

In zekere zin kunnen we ook nog stellen dat t-verzen directer bij het Oudgermaanse vers aansluiten (dat begon steevast met een sterk prominent woord, dat dan ook de alliteratiereeks van drie of (zelden) vier belangrijke informatieve eenheden bepaalde)²³; j-verzen zouden in die optiek dus meer vernieuwende eigenschappen hebben. Hoe dan ook, de pas geformuleerde basisvisie kan wel als verklaring gelden voor het feit dat t-verzen met minder dan 4 sterke syllabes erg zeldzaam zijn, terwijl verzen met méér dan 4 zulke lettergrepen in die categorie juist veel vaker voorkomen dan bij de j-tegenhangers. En evenzeer dat bij j-verzen minder dan 4 sterke syllabes nog wel enige populariteit heeft, terwijl meer dan 4 een zeldzaamheid is.

4.2. HET AANTAL LETTERGREPEN PER VERS

Boven heb ik aangegeven dat ook voor deze parameter j-verzen in de *Reynaert* (of althans in mijn selectie van *Reynaert*-verzen) een ‘regelmatiger’ patroon vertonen dan t-verzen. Het verschil is erg uitgesproken: tegenover een aandeel van 70% bij j-verzen voor eenheden met 8 of 9 lettergrepen, staat bij de t-verzen maar iets meer dan de helft. We zouden nu, in het licht van de voorkeuren voor het aantal sterke syllabes, kunnen verwachten dat bij de ‘afwijkende’ verzen ook weer een oppositie bestaat tussen j- en t-verzen voor de aantallen syllabes met resp. minder en meer syllabes (voorkeur voor korte j-verzen tegenover lange t-verzen), maar dat klopt helemaal niet. Bij de j-verzen is er zelfs sprake van een relatieve stijging van het aandeel van ‘lange’ verzen: 17.5% heeft van 10 tot 13 lettergrepen, 12.5% heeft er maar 5, 6 of 7; bij het t-compartiment houden korte en lange verzen elkaar in evenwicht, cf. tabel 2. De basisaantallen zijn natuurlijk veel te klein om berekening van de statistische significantie zinvol te maken.

²³ Cf. b.v. de aanhef van het Hildebrantslied: ‘*Hiltibrant enti Hadubrant // untar herium tuem*’, waarbij in elke versheft een woord met ‘*Auftakt*’ met het eerste woord allitereert.

Tabel 2: Totaal aantal syllabes (<S> + <Z>) per vers

	<Z> vooraan (j-verzen)	<S> vooraan (t-verzen)	Totaal
5/6 syll.	9 (3.0%)	12 (3.0%)	21 (3.0%)
7 syll.	29 (9.5%)	79 (19.9%)	108 (15.4%)
8 syll.	108 (35.5%)	119 (30.1%)	227 (32.4%)
9 syll.	105 (34.5%)	92 (23.2%)	197 (28.1%)
10 syll.	37 (12.2%)	69 (17.4%)	106 (15.1%)
11/13 syll.	16 (5.3%)	25 (6.3%)	41 (5.9%)
Totaal	304 (100%)	396 (100%)	700 (100%)

Vergelijking van de tabellen 1 en 2 lijkt erop te wijzen dat het aantal ‘dragende’ sterke syllabes niet echt bepalend is voor het aantal lettergrepen in het algemeen. Verder onderzoek is wellicht interessant, maar het corpus dat ik voor dit proefonderzoek verzameld heb kan op dit punt niet zinvol ingezet worden.²⁴ Voorlopig komen wij niet verder dan tot de eenvoudige vaststelling dat j-verzen meer dan hun t-tegenhangers de neiging hebben om 8 of 9 lettergrepen te bevatten. Maar van belang is zeker ook dat de verdeling van de afwijkingen nauwelijks met het j- of t-karakter van de verzen gerelateerd is.

4.3. REGELMATIGE JAMBISCHE EN TROCHEÏSCHE VIERVOETERS

De beschrijving van verseigenschappen in de *Reynaert* is gericht op een aantal parameters die het eerste metrische patroon bepalen dat in de Middelnederlandse literatuur een rol gespeeld heeft: dat van de jambische viervoeter in het *Leven van Sint-Lutgard*. Bedoeling was uiteraard om na te gaan of en in hoeverre in *Van den vos Reynaerde* aanzetten te vinden zijn voor een evolutie die op natuurlijke manier specifiek tot dat metrische patroon geleid kan hebben. Ik herhaal hier nog eens de belangrijke vaststellingen:

- a. Regelmatige opeenvolging van sterke en zwakke lettergrepen is het overheersende patroon in de *Reynaert*; wel wordt de positie tussen twee sterke lettergrepen vaak door meer dan één zwakke ingenomen. Tussen j- en t-verzen is er op dit punt geen significant verschil.

²⁴ Er zijn nu eenmaal ten minste drie onderscheidingen bij de aantallen sterke syllabes (4 – minder dan 4 – meer dan 4), en evenveel bij de aantallen syllabes in het algemeen (8/9 – minder dan 8 – meer dan 9). Kruising van de parameters levert dus 9 mogelijkheden op. Mijn corpus van niet meer dan 700 verzen is dan te klein om min of meer betrouwbare verdelingen te krijgen.

- b. Verzen hebben een sterke tendens naar een vrij vast aantal lettergrepen (8, met een extensie naar 7 en naar 9); 8 lettergrepen komt bij j-verzen significant vaker voor dan bij t-verzen; 7- en 9 lettergrepen zijn dan weer frequenter resp. bij t- en bij j-verzen.
- c. Verzen hebben een sterke tendens om 4 sterke lettergrepen te bevatten; 3 komt als tweede keuze vooral bij j-verzen voor, 5 bij t-verzen.

Blijft dan de vraag die ik ook al in de inleiding tot deze § 4 heb aangekondigd: wat is het aandeel van jambische resp. trocheïsche viervoeters in het corpus? Zijn er indicaties dat een van beide metrische patronen in de lift zat? Deelvragen daarbij betreffen twee aspecten:

- ♦ Het totale aantal syllabes per vers: dat is zowel bij trocheïsche als bij jambische viervoeters natuurlijk 8, maar bij jambische verzen kan de laatste sterke lettergreep nog door een zwakke (uitgang / flexiemorfeem) gevolgd worden. Bij trocheïsche verzen is zoiets in theorie ook mogelijk, maar daarbij is dan nodig dat de achtste syllabe, ingenomen door een minder sterk betoonde lettergreep, zelf nog een uitgang of een flexiemorfeem achter zich krijgt (bv. in een woord als hedendaags Nederlands *huisdieren* of *luchtige*); verzen van dit type, met negen lettergrepen, en met SZZ achteraan, heb ik in mijn corpus helemaal niet gevonden.
- ♦ Het aantal sterke syllabes dat erin optreedt. Bij beide typen is dat in principe 4, maar bij trocheïsche verzen kan de laatste sterke lettergreep meteen ook als de laatste in het vers gelden (dat telt dan maar 7 lettergrepen); mogelijk is ook dat een t-vers tot 9 lettergrepen uitgebreid wordt, door toevoeging van een sterke lettergreep, en dat is dan de vijfde S-syllabe in het vers.

De volgende tabel geeft een overzicht van zuiver-jambische en trocheïsche verzen; om de complexiteit van het beeld toch enigszins beheersbaar te houden zet ik de twee deelverzamelingen (j- en t-verzen) naar lengte (in termen van aantal lettergrepen) naast elkaar. In de eerste en derde kolom geef ik een overzicht van de respectieve syllabestructuren.

Tabel 3: Overzicht van regelmatige jambische en trocheïsche verzen (met uitsluitend opeenvolgingen van één <S>- en één <Z>-syllabe) naar het aantal lettergrepen

Overzicht syllabestructuren jambische verzen	Aantal j-verzen ↔ aantal t-verzen			Overzicht syllabestructuren trocheïsche verzen
05 ZSZSZ	2	–	1	05 SZSZSZ
06 ZSZSZS	6	–	1	06 SZSZSZ
07 ZSZSZSZ	11	–	58	07 SZSZSZS
08 ZSZSZSZS	63	–	50	08 SZSZSZSZ
09 ZSZSZSZSZ	58	–	23	09 SZSZSZSZS
10 ZSZSZSZSZS	1	–	28	10 SZSZSZSZSZ
11 ZSZSZSZSZSZ	4	–	1	11 SZSZSZSZSZS
12 ZSZSZSZSZSZS	0	–	4	12 SZSZSZSZSZSZS
Totaal jambische verzen	145	–	167	Totaal trocheïsche verzen

In tabel 3 worden de aantallen van de verstypen met 4 sterke lettergrepen vet gedrukt. Het is duidelijk dat de j-verzen een homogener beeld opleveren dan de t-verzen. Bij de eerste kunnen er 121 (39.8% van de 304 j-verzen), als jambische viervoeters gekarakteriseerd worden, bij de tweede 109 (27.5% van de 396 t-verzen) als trocheïsche viervoeters.²⁵ Dat komt doordat het procedé met vier sterke lettergrepen bij regelmatige j-verzen als vanzelf tot 8 of 9 lettergrepen leidt; bij t-verzen strandt de auteur vaak op 7 lettergrepen, of is hij wel verplicht om er een extra sterke syllabe aan toe te voegen.

4.4. DIRECTE OPEENVOLGING VAN STERKE SYLLABES

De inleiding tot § 4 vermeldt ook dat 94 van de 700 verzen van het corpus verbindingen van een sterke lettergreep met een volgende even sterke telt (in totaal zijn er 98 zulke afwijkende verbindingen). Tegenover dat alles bijeen uiterst bescheiden aantal staan in het corpus 2314 combinaties van een sterke syllabe gevolgd door een of meer zwakke(re). Die uitgesproken minderheidspositie (hooguit 4.1% van de combinaties krijgt de codering <SS>) belet natuurlijk niet dat ze voor het onderzoek van het zich ontwikkelende metrische systeem in z'n geheel van belang kunnen zijn. Voor een min of meer definitieve beschrijving, gebaseerd op statistische significantieberekeningen is het absolute aantal uiteraard weer hopeloos te klein, maar een indicatie in welke zin we bij een ruimer opgezet onderzoek kunnen gaan zoeken behoort zeker tot de mogelijkheden.

²⁵ Het verschil is in statistische zin hoogst significant: $X^2 = 11.93$, $p < .001$.

Een factor die bij het tot stand komen van <SS>-combinaties mogelijk een rol gespeeld kan hebben, zou het optreden van een pauze tussen die twee lettergrepen kunnen zijn. Het is heel goed denkbaar dat een combinatie van <S°S> (waarbij <°> dus voor een korte pauze staat) in het vers een ritmische indruk maakt die heel goed te vergelijken is met het ‘normale’ patroon <SZ(Z)S>. Ik probeer in deze paragraaf verder vat te krijgen op de rol van deze potentiële factor.

Directe opeenvolgingen van sterke lettergrepen gescheiden door een pauze vinden wij o.a. in de volgende combinaties:

- ♦ Insertie van een aanspreking, zoals in (1)-(2):
 - (1) (Ende sprac) Heere ° ic ware onvroet (v. 2542)
 - (2) Ghi twee ° ghine daedt mi noint gram (v. 3060)

Als de aanspreking midden in het vers terecht komt kan <°> zowel voor de eerste als na de laatste lettergreep van de aanspreking (titel) of naam) optreden.
- ♦ Toevoeging van een bijstelling bij een nomen, zoals in (3)-(4):
 - (3) Maer her Ysingrijn ° soete oem (v. 1995)
 - (4) O wy Reynaert ° onreyn quacet (v.1798)
- ♦ Opeenvolging van woorden die tot verschillende zinnen behoren, zoals in (5) en (6):
 - (5) Ende sprac ° coninc heere (v. 65)
 - (6) Stont up een hondekijn ° hiet Cortoys (v. 99)

Vooraf gevallen van directe rede, zoals geïllustreerd in (5), zijn in de *Reynaert*, een tekst die krioelt van de dialogen en (vooral) monologen bijzonder frequent.

In totaal tel ik in mijn corpus van 700 verzen 108 plaatsen waar tussen de laatste lettergreep ervoor en de eerste erna een pauze ingevoerd kan worden. In 60 daarvan is de voorafgaande syllabe <Z>²⁶, in 48 <S>. Het is natuurlijk die laatste groep die ons hier interesseert. In overeenstemming met de boven geopperde veronderstelling, dat een korte pauze (<°>) ritmisch equivalent zou kunnen zijn met <Z>, vinden we inderdaad een relatief groot aantal combinaties (23, i.e. 38.6% van het totaal) met een <S>-lettergreep zowel onmiddellijk na als onmiddellijk voor de pauze. Dat betekent dat bijna een kwart van de 96 opeenvolgingen van twee <S> lettergrepen in mijn volledige corpus

²⁶ 23 daarvan hebben ook een <Z> onmiddellijk erna, 37 hebben <S>.

met de voorgestelde factor (insertie van een pauze) in verband gebracht kan worden.

Het geringe aantal combinaties van twee opeenvolgende <S>-lettergrepen laat geen ruimte voor verder onderzoek naar andere factoren die daarbij een rol gespeeld zouden kunnen hebben. Wat § 4.4 nog maar eens illustreert, is alvast dat metrisch-ritmische factoren een niet te verwaarlozen richtsnoer zijn geweest voor de reële versbouw in de *Reynaert*.

5. BESLUIT

Het proefonderzoek waarover in § 4 gerapporteerd wordt maakt ten minste aannemelijk dat Willem *die Madoc maecte* een fijn gevoel voor ritme had, en dat dat geschraagd werd door een natuurlijke hang naar een redelijk vast metrum. Redelijke vastheid op dit gebied impliceert dat sterke(re) lettergrepen meestal alterneerden met telkens 1 of 2 zwakke(re). Een absoluut vast patroon was er dus niet, en absolute consequentie werd niet echt nagestreefd: er zijn nogal wat syllabereeksen met alleen maar sterke lettergrepen, die wel voor een groot deel, maar niet voor honderd percent met het optreden van pauzes te verklaren zijn. Hier en daar zijn er ook reeksen met meer dan twee opeenvolgende zwakke(re) lettergrepen. Het is dus zonder meer zo dat de dichter van *Van den Vos Reynaerde* geen rigoureuze ‘versgrammatica’ volgde.

Dat hij desondanks heel vaak van verzen met vier sterke(re) lettergrepen gebruikmaakte, en binnen die groep dan nog bij voorkeur van jambische viervoeters, zou wel eens gedichteerd kunnen zijn door een streven naar evenwichtige verzen, met een redelijk vast aantal informatie-eenheden. Voeg daar dan ook het vaste principe van de binaire rijmstructuur van het werk aan toe, en je krijgt als vanzelf de gesignaleerde uitkomst: dat jambische viervoeters in de hedendaagse interpretatie van het begrip een onevenredig belangrijk aandeel innemen.

Ik wil de initiële vraag die als titel van deze bijdrage fungeert graag als volgt beantwoorden:

- ♦ Waarschijnlijk heeft Willem bijzonder veel zorg besteed aan de formulering van zijn werk, het is bijna niet te bevatten dat hij spontaan tot deze vormgeving gekomen is.
- ♦ Maar dat hij zelfs maar intuïtief tot een poëtische grammatica op basis van een regelmatig metrum gekomen zou zijn is erg onwaarschijnlijk. Daar-

voor zwemmen de ‘strikt regelmatige’ verzen in een ‘gurgite vasto’ van afwijkende vormen van allerlei aard. En vooral: van afwijkende vormen die daarom geen minder geniale weergave van de ideeën brengen.

Een interessante vraag blijft natuurlijk nog in hoeverre Willem in een traditie staat die uiteindelijk in consequente hedendaagse versvormen uitgemond is. Het algemene idee is dat metrisch gedragen versritmes een uitvinding van veel latere datum zijn. Of stond het *Leven van Sint-Lutgard* toch niet helemaal alleen? Voor onderzoekers zoals Wouter Haverals een uitdaging die kan tellen.

Bibliografische referenties

Booij, Geert E. (1981). *Generatieve fonologie van het Nederlands*. Aula Paperback 55. Utrecht / Antwerpen: Het Spectrum.

De Haas, Wim & Mieke Trommelen (1993). *Morfologisch handboek van het Nederlands: een overzicht van de woordvorming*. 's-Gravenhage: SDU.

Haverals, Wouter (2018). Op het ritme van de *Reynaert*. *Van den Vos Reynaerde* als spil van het onderzoek naar de versmaat van Middelnederlandse dichtwerken. *Tiecelijn 31 – Jaarboek 11 van het Reynaertgenootschap*, 26-50.

Van Loey, Adolphe (1976). *Scheidbare en onscheidbare werkwoorden hoofdzakelijk in het Middelnederlands*. Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde.

Van Oostrom, Frits (2006). *Stemmen op schrift – Geschiedenis van de Nederlandse literatuur vanaf het begin tot 1300*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.

Zonneveld, Wim (1993). 700 jaar Nederlandse klemtoon (en weinig veranderd). *Spektator*, 22, 198-222.

APPENDIX: EEN SELECTIE VAN HET GECODEERDE CORPUS

Ter illustratie van de beslissingen die in § 4.2 toegelicht worden geef ik een overzicht van zeventig verzen: de eerste zestig (0041 tot 0100) en de laatste tien (3454 tot 3463). Alle vocalen worden als volgt gemarkeerd:

- ♦ Inherent sterke lettergrepen die geen klemtoonreductie ondergaan krijgen superscript S;
- ♦ Inherent zwakke lettergrepen (met sjwa) krijgen superscript Z;
- ♦ Lettergrepen met volle vocaal die niet inherent sterk zijn of die klemtoonreductie ondergaan (bv. in meerledige woorden) krijgen * als ze volgens de omgevingsregels sterk zijn;
- ♦ Diezelfde lettergrepen krijgen ° als ze volgens de omgevingsregels zwak zijn.

De superscripts volgen onmiddellijk op de weergave van de vocaal.

Het spreekt voor zich dat ° en ^Z in het metrische patroon dezelfde interpretatie krijgen, en hetzelfde geldt van * en ^S. Het effect daarvan wordt geïllustreerd in een toegevoegde kolom, waarin ° en ^Z samenvallen in 0, en * en ^S in 1.

He [°] t wa ^S s i [°] n ee*ne ^Z n tsi ^S nxe ^Z n da ^S ghe ^Z	010101010
Da [°] t bee ^S de ^Z bo ^S sch e [°] nde ^Z ha ^S ghe ^Z	01010010
Me [°] t groe ^S ne ^Z n lo ^S ve ^Z re ^Z n wa*re ^Z n be ^Z vae ^S n	0101001001
No ^S be ^Z l die [°] co ^S ni ^Z nc ha*dde ^Z ghe ^Z dae ^S n	100101001
Sij [°] n ho ^S f cra [°] ye ^S re ^Z n o*ve ^Z r a ^S l	01010101
Da*t hij [°] wae ^S nde ^Z ha ^S dde ^Z hij*s ghe ^Z va ^S l	101010101
Hou ^S de ^Z n te*n we [°] l groe ^S te ^Z n lo ^S ve ^Z	10101010
Doe [°] qua ^S me ^Z n te [°] s sco ^S ni [°] nx ho ^S ve ^Z	01001010
A ^S lle ^Z die [°] die ^S re ^Z groe ^S t e [°] nde ^Z clee ^S ne ^Z	1001010101
So*nde ^Z r vo ^S s Rey [°] nae ^S rt a [°] llee ^S ne ^Z	10101010
Hi [°] ha*dde ^Z te ^Z ho ^S ve ^Z so [°] ve ^S le ^Z me [°] sdae ^S n	01001001001
Da*t hi [°] re ^Z nie*t do ^S rste ^Z gae ^S n	1001101
Die [°] he*m be ^Z scu ^S ldi ^Z ch ke ^S nt o [°] ntsie ^S t	01010101
A*Iso [°] wa*s Rey [°] nae ^S rde ^Z ghe ^Z scie ^S t	10101001
E*nde ^Z hie [°] ro ^S mme ^Z scu ^S we ^Z di [°] sco ^S ni [°] nx ho ^S f	10010100101
Dae*r hi [°] ha ^S dde ^Z cra ^S ncke ^Z n lo ^S f	1010101
Doe [°] a*l da [°] t ho ^S f ve ^Z rsa ^S me ^Z t wa* s	01010101
Wa*s dae [°] r nie ^S me ^Z n so*nde ^Z r die [°] da ^S s	10101001
H*ine ^Z ha*dde ^Z te ^Z cla ^S ghe ^Z ne ^Z o*ve ^Z r Rey [°] nae ^S rde ^Z	1010010010010
De [°] n fe ^S lle ^Z n me*tte ^Z n grij ^S se ^Z n bae ^S rde ^Z	010101010
Nu [°] gae ^S t hie [°] r u ^S p e [°] ne ^Z cla ^S ghe ^Z	01010010

I ^S si ^o ngrij ^S n e ^o nde ^Z sij*ne ^Z ma ^S ghe ^Z	101001010
Ghi ^S nghe ^Z n voe*r de ^o n co ^S ni ^o nc stae ^S n	1010101
Y ^S se ^o ngrij ^S n be ^Z go ^S nste ^Z sae ^S n	1010101
E ^o nde ^Z spra ^S c co ^S ni ^o nc hee ^S re ^Z	0011010
Do*r hu ^o e ^S de ^Z lhei*t e ^o n do*r hu ^o ee ^S re ^Z n	1010101010
E*nde ^Z do ^o r re ^S cht e ^o nde ^Z do*r ghe ^Z na ^S de ^Z	1001001010
O ^o ntfae ^S rme ^Z hu ^o mie*re ^Z sca ^S de ^Z	01001010
Die* mi ^o Rey ^S nae ^o rt hee*ft ghe ^Z dae ^S n	1010101
Dae*r i ^o c a ^f di ^S cke ^Z n he*bbe ^Z o ^o ntfae ^S n	100101001
Groe ^S te ^Z n la ^S chte ^Z r e*nde ^Z ve ^Z rlic ^S s	10101001
Voe*r a ^o l da ^S ndre ^Z o ^o ntfae ^S rme ^Z hu ^o die*s	101001001
Da ^o t hi* mij ^o n wij ^S f he*ve ^Z t ve ^Z rhoe ^S rt	01011001
E*nde ^Z mi*ne ^Z ki ^S ndre ^Z so* me ^o svoe ^S rt	101010101
Da ^o t hi*se ^Z be ^Z see ^S ke ^Z de ^Z dae*r si ^o la ^S ghe ^Z n	01001001010
Da*tte ^Z r twee ^S noi ^S nt ne ^Z sa ^S ghe ^Z n	1011010
E*nde ^Z s ^o i wo ^S rde ^Z n stae ^S rble ^o nt	1001010
No*chta ^o n hoe ^S ndi ^o mi* se ^Z nt	101001
He ^Z t wa ^o s se ^S nt so ^o ve ^S rre ^Z co ^S me ^Z n	00101010
Da*tte ^Z r ee*ne ^Z n da ^S ch a ^S f wa ^o s ghe ^Z no ^S me ^Z n	1010110010
E*nde ^Z Rey ^S nae ^o rd sou*de ^Z he*bbe ^Z n ghe ^Z dae ^S n	1010101001
Si*ne ^Z o ^S nscu ^o lde ^Z e*nde ^Z a*lso ^o sae ^S n	1010010101
A*lse ^Z die ^o he ^S le ^Z ghe ^Z wa*re ^Z n bro ^S cht	100100101
Wa*s hi ^o a ^S nde ^Z r ^S i ^S ns be ^Z do ^S cht	1010101
E*nde ^Z o ^o ntfoe ^S r o ^o ns i ^o n si ^o ne ^Z ve ^S ste ^Z	1001010010
Hee ^S re ^Z di ^o t ke ^S nne ^Z n no*ch die ^o be ^S ste ^Z	100101010
Die ^o te ^Z ho ^S ve ^Z zij ^o n co ^S mme ^Z n hie*r	00100101
Mi* he ^o ve ^Z t Rey ^S nae ^o rt da ^o t fe ^S lle ^Z die ^S r	100100101
So ^o ve ^S le ^Z te ^Z lee ^S de ^Z ghe ^Z dae ^S n	01001001
I ^o c wee ^S t we ^o l a ^o l so ^o nde ^Z r wae ^S n	0100101
A ^o l wa ^S re ^Z a*l tla ^S ke ^Z n pae ^S rke ^Z me ^S nt	010110101
Da*t me ^o n ma ^S ke ^Z t nu* te ^Z Ghe ^S nt	1010101
I*n ne ^Z ghe ^Z scree ^S ft nie ^o t dae*r a ^o n	1001010
Die ^o s swi ^S jghi ^o cs no*chta ^o n	01010
Ne ^Z wa*re ^Z mij ^o ns wi ^S ve ^Z s la ^S chte ^Z r	01001010
Ne ^Z ma*ch nie ^o t bli ^S ve ^Z n a ^S chte ^Z r	0101010
No ^o o ^S nve ^Z rsw ^S ghe ^Z n no ^o o ^S nge ^Z wro ^S ke ^Z n	0101001010
Doe ^o Y ^S se ^Z ngrij ^S n di ^o t ha*dde ^Z ghe ^Z spro ^S ke ^Z n	0101010010
Sto ^o nt u ^S p ee ^o n ho ^S nde ^Z kij*n hie ^S t Co ^o rtoy ^S s	010101101
E*nde ^Z cla ^S ghe ^Z de ^Z de ^o n co ^S ni ^o nc i*n ^o t fra ^o nsoy ^S s	10100010101

XXXXXX

Wae*r so° ghi*se ^Z mo*ghe ^Z t be ^Z la ^S ghe ^Z n	101010010
De*se ^Z twee ^S groe ^S te ^Z vre ^S de ^Z n	1011010
Wi*lle ^Z hu* die° co ^S ni°nc ghe ^S ve ^Z n he ^S de ^Z n	1010101010
Te ^Z vry ^S e ^Z n lee ^S ne ^Z eeu ^S we ^Z li*ke ^Z	010101010
En*de ^Z hier°bi*nne ^Z n wi*lt die° co ^S ni°nc ri ^S ke ^Z	10010101010
Da°t ghi* he°m zwee ^S rt va ^S ste ^Z hu ^S lde ^Z	01011010
Hi*ne ^Z wi*lle ^Z oe*c bi° si*ne ^Z n scu ^S lde ^Z	1010101010
Ne*mme ^Z rnee*r je*ghe ^Z n hu* me°sdoe ^S n	10110101
Di°t bie ^S dt hu° de ^Z co ^S ni°nc ly ^S oe°n	01001010
Di°t nee ^S mt e°nde° lee ^S ft me°t ghe°na ^S de ^Z n	010010010